Dones d´Horta-Guinardó
Itineraris històrics

Dones d'Horta-Guinardó
Itineraris històrics

Isabel Segura Soriano

Memòria de
Barcelona

Autora:
Isabel Segura Soriano

Amb la col·laboració d'Elisenda Belenguer Mercadé

Han participat en la preparació de l'obra:
Carmen Barcelona López, Quimeta Bartomeu i Pastó, Ana Cabello Gálvez, Pilar Camp Tresfi, Aroma Casao Cubel, M. Elena Cobo Amo, Leonor de Dios, Amèlia Garcia Lescorts, Nieves de Vera Serrano, Rosa Galobardes Alsina, Pepita Gastó Saenz, Dolors Hernández Flores, Antònia Latorre Domingo, Lidia López Casao, Lidia Lupon Royo, Rosa Maria Martín Gracia, Benita Moreno García, Custòdia Moreno Rivero, Teresa Morros Canalda, Roser Oliva, Manola Rodríguez i M. Carmen Soriano Gil.
Rosa Maria Graells i Ana González Iglesias, de l'Associació de Veïns d'Horta; Roser Puig i Oliva, de l'AV de la Clota; la família de Madrona Prat i Palmé, Ángeles Agustín Marzo, Josefina Agustín, María Garzón, Pilar González i Montse Soriano Garcés, del Grup de Dones de la Font del Gos; M. Andrea Martínez i Isabel Moreno, del Grup de la Tercera Edat del barri de la Font del Gos; Josefina Valcarcel Feliu, del Grup de Dones del Centre Parroquial d'Horta (Lluïsos); Montse Crespi Valls, Carme Herrera i Juanita Sánchez Domingo, de l'Associació de Dones Taxonera-Penitents; Teresa Rossell Calavia i Carmen Bujanda Idiberri, de l'AEEF (Associació Excursionista i d'Etnogràfia i Folklore de Montbau); Carlota Giménez Compte, de l'AV de la Font d'en Fargas; Montse Ramos, del Grup d'ERC; Juana Navarro, Lola Delgado i Rosa Maria Cos, del Grup de Dones d'Horta.

Agraïments:
A Carme Aragall Bonet i Jaume Caminal, Manuel Gausachs i Marí, Marisa Ordóñez, Sacri Burgos,de la Vocalia de Dones de l'AV de St. Genís dels Agudells, i Mariló Joya, psicòloga clínica i antic membre del Centre de Planificació familiar de Torre Llobeta. També al Centre Cívic Casa Groga; a la professora de ioga Elvira Paredero; a la professora M. Antònia, de l'Escola de Persones Adultes del Carmel; a Eugènia Morant, de l'Arxiu Municipal d'Horta-Guinardó; a l'Arxiu Patronat de l'Habitatge de Barcelona, i a l'Arxiu Administratiu de Barcelona.

Coordinadores de l'edició:
Olga Arisó Sinués
Referent per a la dona del Districte d'Horta-Guinardó i cap zona SSPP d'Horta

Cinta Llorens
Tècnica de Serveis personals, cap zona SSPP de la Vall d'Hebron

Núria de Luna
Directora de l'Arxiu Municipal d'Horta-Guinardó

Edició:
Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal i Districte d'Horta-Guinardó

Col·labora:
CIRD (Centre d'Informació i Recursos de la Dona)

Disseny gràfic:
ABIJOU

Correcció lingüística:
L'apòstrof

Fotografia de la coberta:
Pilar Camp Tresfi amb les seves amigues, 1960.
Arxiu Pilar Camp Tresfi

Impressió:
Image i Producció Editorial Municipal

Dipòsit legal: B-30.116-2007

ISBN: 978 84 9850 0370

Presentacions

La contribució de les dones ha estat cabdal per a la història de la ciutat, per a la seva subsistència i continuïtat. Tanmateix, massa sovint la seva aportació no ha estat prou valorada. Per això ens cal restituir un deute i recuperar la memòria, explicant i destacant els espais per on elles han transitat i viscut.

Cal donar a conèixer la seva tasca envers la millora de la qualitat de vida personal i col·lectiva, el seu paper com a promotores de la participació social, i la seva insistència en fer de la vida quotidiana l'eix de les polítiques públiques.

Dones d'Horta-Guinardó, itineraris històrics vol posar de relleu el seu protagonisme, recuperant les experiències vitals d'algunes dones del districte, a partir dels seus recorreguts quotidians, que ajudaran a fer visible part de la història oculta de la ciutat.

Jordi Hereu
Alcalde de Barcelona

No és la primera vegada que al districte d'Horta-Guinardó es fa un treball de recuperació de la memòria històrica de les dones. Tenim molt clar que recuperar la història, la trajectòria personal i el paper de les dones dels nostres barris és recuperar i posar en valor la vida quotidiana com a constructora de la nostra realitat col·lectiva. Escriure la mirada de les dones és imprescindible per conèixer el cent per cent del perquè de la nostra realitat passada i de l'actual. Dit d'altra manera, els nostres barris d'avui no s'entendrien sense l'aportació de les dones d'avui i de sempre.

Teniu a les vostres mans una eina que, tot partint de l'experiència personal, és capaç de dibuixar les lluites i les millores col·lectives.

Elsa Blasco Riera
Regidora del Districte d'Horta-Guinardó

Índex

09 Introducció

11 Espai d'origen

29 Els treballs i els seus espais
El treball reproductiu
El treball remunerat

61 Espai polític

81 Nomenclàtor

87 Bibliografia

Plànol del districte

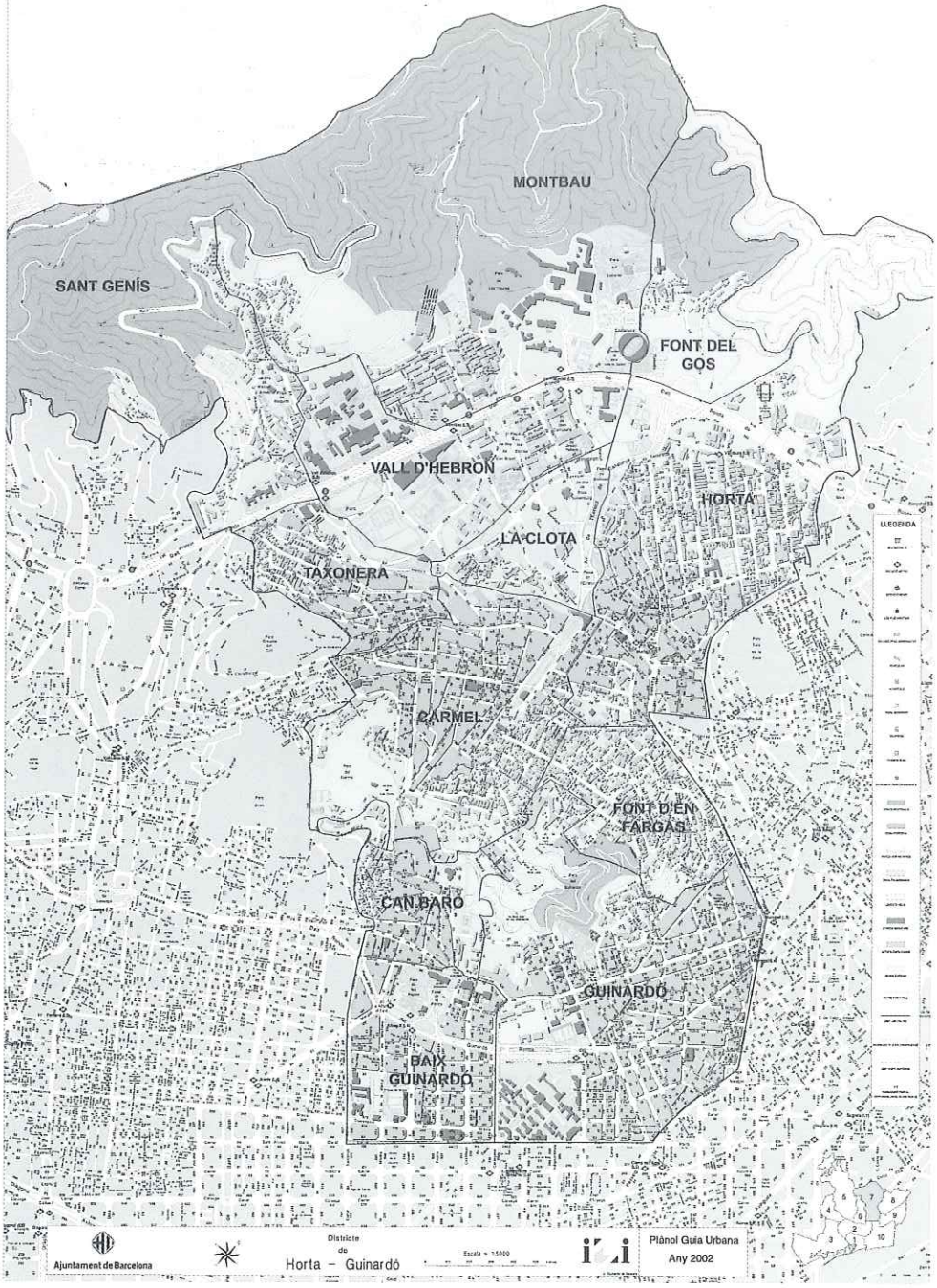

"Cada cuerpo femenino contiene un cerebro femenino. Muy cómodo. Hace que las cosas funcionen."
MARGARET ATWOOD, *Asesinato en la oscuridad.*

Introducció

És necessari repensar la ciutat incorporant i interpretant les diverses memòries, conservades o perdudes, però totes viscudes i, per tant, inscrites en cada territori. I és en aquesta urgència, en aquesta necessitat, que cal recuperar la memòria de les dones i posar en relleu el protagonisme que històricament han desenvolupat i desenvolupen en la construcció dels barris, dels districtes i de les ciutat, i no solament d'una manera tangible, sinó també en la construcció simbòlica de l'espai.

La història de la ciutat, dels districtes de Barcelona, sovint ha ignorat la presència de les dones i les seves aportacions a la millora de la qualitat de vida de les persones en els diversos barris de la ciutat.

Grup dones en una de les sessions de treball preparant aquest llibre, octubre de 2005. *Foto: Elisenda Belenguer Mercadé*

Dones d'Horta-Guinardó és un projecte col·lectiu, impulsat pel Districte i que compta amb la participació de les associacions de dones que conformen el Consell de Dones del Districte d'Horta-Guinardó.

Dones d'Horta-Guinardó vol recuperar les experiències vitals d'algunes dones del districte i els seus recorreguts quotidians per tal d'inscriure les experiències personals en la història col·lectiva dels diversos barris del districte.

Aquesta recuperació d'alguns episodis de les dones d'horta-guinardó es fa a partir de les experiències de les protagonistes i, especialment, a partir de les fotografies dels àlbums familiars. Aquestes fotografies, acompanyades de la narració de les seves protagonistes, donen compte dels canvis de paisatge que ha viscut el districte, dels espais on tenen lloc els diversos treballs de les dones -ja sigui el treball remunerat o el d'atenció i de cura de les persones de l'entorn familiar. També ens interessa recuperar la participació de les dones en l'espai polític, posant en relleu el protagonisme que han tingut en les reivindicacions per la millora de la qualitat de vida personal i col·lectiva.

Localitzar la història de les dones a l'espai pot contribuir a redefinir les experiències hegemòniques i fer visible algunes parts oblidades per tal d'identificar i preservar els diversos significats dels espais.

Espai d'origen

Plaça del mercat, actual plaça Eivissa, 1916.
Fons Felip Capdevila. Arxiu municipal del Districte d'Horta-Guinardó

Al principi del segle XIX, camps, masies i petits nuclis habitats conformaven el paisatge dels antics municipis que avui dia formen part del districte d'Horta-Guinardó. En el paisatge destacaven les masies, algunes d'origen medieval, i una part de les quals van passar a ser segones residències; altres es van construir de bell nou amb la mateixa funció residencial. En el paisatge d'Horta també destacava la presència d'alguna fàbrica, com per exemple la que hi havia al carrer Fontanet, de la qual es deia que tenia tantes finestres com dies té l'any, 365, i era coneguda com la fàbrica gran d'Horta, dedicada al treball de la pell.

La producció agrícola d'Horta va abastar una part importat de les necessitats alimentàries de la propera, i alhora llunyana, ciutat de Barcelona. A les explotacions agrícoles

Josep Aragall, Lola Gausachs, Pere Gausachs, Mercè March, Maria Serra, Teresina Gausachs, Manel Gausachs a Can Gasparó. Juny de 1922. Imatge publicada a l'Informador, número 9, abril 1999.
Arxiu Manuel Gausachs i Marí

de caràcter familiar, el treball de totes les persones era imprescindible. Les dones tenien cura dels animals de corral i de les verdures que després utilitzaven per a consum propi o bé eren venudes al mercat. Els homes conreaven els camps i tenien cura del bestiar més voluminós.

Des del principi del segle XX, hi ha un progressiu moviment d'urbanització de la zona, quan els i les propietàries van convertir part dels antics terrenys agrícoles en zones urbanitzables. Una d'aquestes propietàries va ser M. Montserrat de Casanovas i Fernández de Louda (Barcelona 1860-1948), titular de la finca Casa Pujol, que va urbanitzar terrenys de la seva propietat sota l'ideari de la ciutat jardí i va ser l'origen del barri de la Font d'en Fargas, al començament del segle XX. El procés de substitució de sòl agrícola en sòl urbanitzable ha estat progressiu durant tot el segle XX. Amb tot, però, fins als anys cinquanta encara hi havia explotacions agrícoles a Horta.

Panoràmica del passeig de la Font d'en Fargas, 1915.
Fons Felip Capdevila. Arxiu Municipal d'Horta-Guinardó

Una de les persones que es va traslladar als nous terrenys urbanitzats va ser Teresa Morros Canalda, que va anar a viure al carrer Pedrell arran de la Guerra Civil. Teresa vivia al barri del Raval, al carrer Ferlandina, 22. El seu pare i la seva mare eren bacallaners i ella va estudiar i treballar a la biblioteca de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, la primera biblioteca pública de dones d'Europa. Els bombardejos a què va ser sotmesa la ciutat per part de les tropes de Franco van fer que Teresa Morros canviés de domicili: "jo sempre dic que sóc el miracle de la Gran Via, perquè, per 30 cm, no em cau al damunt tota la claraboia d'una de les cases de Balmes-Gran Via, esfondrada pel bombardeig. Vaig quedar sota una espècie de columna i, gràcies a això, vaig salvar la vida. A partir d'aquell dia, vam venir a viure aquí per fugir de les bombes. Vam venir quan tot això era una muntanya, a la barraca on veníem a passar els estius".

Horta, Guinardó... Hi ha una imatge recurrent que ha servit per explicar la història de molts barris que configuren l'actual districte, la història de les grans cases -fossin de primera o segona residència- de les classes benestants. Amb aquesta imatge recurrent han quedat en l'oblit imatges que correspondrien a la història d'altres col·lectius.

La memòria de les classes hegemòniques ha quedat inscrita en el territori de manera tangible a partir de les seves mansions -algunes desaparegudes; altres, reutilitzades com a serveis públics i privats, i encara unes poques amb l'ús residencial que tenien de bell antuvi-; les altres memòries, en canvi, s'han oblidat.

S'ha tendit a mantenir les mansions ufanoses o bé les que han estat bastides per arquitectes famosos. En canvi, l'arquitectura on han viscut i s'han relacionat les classes populars, i també els espais ocupats per dones, han anat desapareixent. Aquesta visió restrictiva, classista i androcèntrica del patrimoni urbà -com una part de la història del lloc- destrueix el passat real i encara, tal com diu Dolores Hayden, exagera la influència i *grandeur* i denigra el present.

La memòria de la ciutat de Barcelona és diversa, com diversa és la història de cada barri i dels diferents col·lectius que l'habiten. La història de la ciutat s'ha anat construint segle rere segle, dia rere dia. En aquest dia a dia, la contribució de les dones a la història de la ciutat, a la història dels

Dona al carrer de Sanpere i Miquel. A primer terme, la Casa del Moro, any 1954. *Foto: A. Pérez. Arxiu Jaume Caminal*

barris, ha estat continuada i sense aturador. Ha estat una contribució cabdal per a la subsistència i continuïtat de la ciutat. Amb tot, sovint, aquesta contribució ha estat oblidada perquè en explicar, en narrar els fets del passat, la contribució de les dones no ha estat considerada "rellevant". Però tot depèn de qui mira i del que mira, del que es narra i de com es narra.

Cadascuna de nosaltres té fragments de la memòria històrica d'una casa, d'un carrer, d'un barri, d'una ciutat, fins i tot de les diverses cases, carrers, barris i ciutats on ha viscut. Aquesta memòria fragmentada s'ha construït a partir de la pròpia experiència de viure en un lloc concret i també a partir de la memòria d'altres que ens han precedit i que ens han narrat la seva història particular que, alhora, es vincula a la història explicada des d'una visió hegemònica. Aquesta vinculació no sempre és un procés acumulatiu, sinó que hi ha un diàleg, un qüestionament, en el procés d'anar incorporant la memòria personal a la col·lectiva, de vegades coincident, de vegades dicotòmica, sempre, però, en un procés de relació.

A les dones, davant la història oficial d'una ciutat, d'un barri, ens assalta la pregunta: i les dones, on són en aquesta narració, en aquesta reconstrucció del passat?

El barri, el veïnatge, és una complexitat de xarxes socials i espacials. La identitat està vinculada a la memòria. La nostra memòria personal, així com la col·lectiva o la social, estan interconnectades amb la història de les nostres famílies, veïnes, veïns, i també amb la història de la casa, del carrer, del veïnat, de la ciutat.

Cal, doncs, restaurar la diversitat d'experiències i memòries. Cal restaurar i dotar de significat els espais per on han transitat i viscut les dones. Entre aquests paisatges i memòries de lloc d'origen, tant la dels barris que configuren l'actual districte com la de les persones que hi han viscut i hi viuen, escollim per començar el passat agrícola, ramader, bugader, "tavernícola" i "barístic" d'una dona

Madrona Prat al seu bar de l'avinguda Elias Pagès. *Arxiu família de Madrona Prat i Palmé*

prou coneguda al barri de Sant Genís. Una plaça manté viu el record d'aquesta habitant del barri: Madrona Prat.

Madrona Prat va néixer el 1903 a Can Figuerola; la seva família eren els masovers de l'explotació del comtes de Figuerola. Amb 8 anys, canvià de barri i va anar a servir a casa d'unes bugaderes d'Horta. Treia aigua del pou, cuidava la criatura petita de la mestressa i guardava el carretó ple de roba neta perquè ningú no se l'emportés. Posteriorment, quan es va quedar òrfena, el seu avi la va dur un altre cop cap a Can Figuerola perquè fes de minyona. Allà, amb divuit anys, es va casar amb un cosí seu, Fèlix Prat Castells. Aleshores, ells i la resta de la família van aconseguir crear una explotació agrícola-ramadera a Can Gresa, als terrenys de l'actual Centre Cívic Casa Groga. Els homes treballaven la terra, mentre les dones repartien la llet per les cases dels barris de la Taxonera, el Putxet, Penitents, i arribaven fins al carrer de Craywinkel, acompanyades dels homes que conduïen els carros o carretons. Elles cuidaven les vaques, els donaven menjar i també es responsabilitzaven de l'hort i de les feines domèstiques. Amb l'esclat de la Guerra, el negoci va fer fallida. Tampoc no hi havia menjar per a les vaques i, malgrat que les feien anar a pasturar a Montbau, no n'hi havia prou. Acabada la Guerra Civil, Madrona Prat muntà un *bar-colmado* a l'avinguda Elias Pagès, que va fer de bodega, botiga de queviures, centraleta telefònica, distribuïdor de correus i, molt especialment, de lloc de trobada i punt de reunió.

Una altra dona, nascuda lluny del districte -a Cabestany, Catalunya Nord-, però resident al carrer Dant, 17, és Maria Capdevila Oriola.

Llicenciada, l'any 1928, en Ciències Exactes per la Universitat de Barcelona amb un currículum brillant, va aconseguir diversos excel·lents en les diferents matèries. Va ser la primera dona catalana que va obtenir una llicenciatura en Exactes i va treballar com a ajudant de classes pràctiques de l'assignatura Astronomia general de la Facultat de Ciències de Barcelona, el 1931.

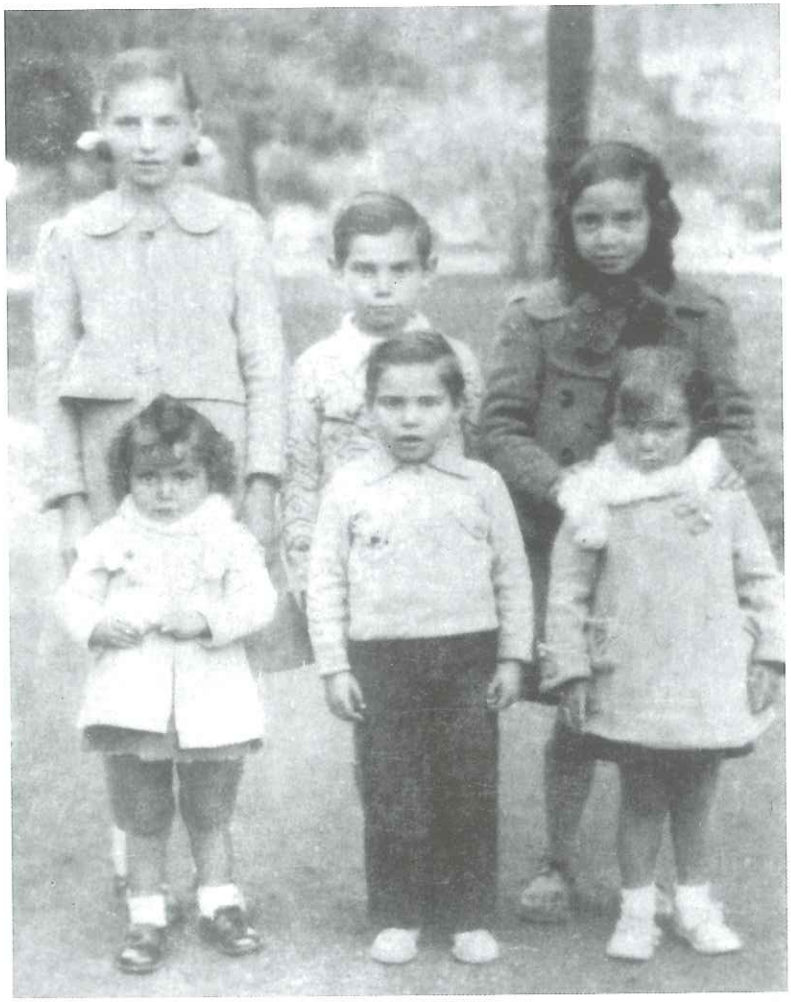

Benita Moreno i els seus germans i germanes. "En aquesta foto estic amb els meus germans a la plaça Catalunya. Era l'any 1936 i acabàvem d'arribar de Madrid. La roba que portem ens l'havien comprat les persones que ens van acollir a Horta"
Arxiu de Benita Moreno García

Després de la Guerra Civil, Maria Capdevila va ser catedràtica numerària de Francès i Matemàtiques a l'Institut de Batxillerat Menéndez Pelayo, a partir de 1944.

Paisatges amb sorra

Els espais d'origen d'altres dones, habitants també d'Horta-Guinardó, havien quedat a centenars o milers de quilòmetres. Venien de lluny. Aquest és el cas de Benita Moreno. El seu itinerari vital es va iniciar en un poble de Madrid, després a la mateixa capital i, arran de la Guerra Civil, va abandonar la ciutat i va arribar refugiada a Barcelona, l'any 1936, amb la mare i nou dels seus onze germanes i germans. Els altres dos eren al front.

Ja a Barcelona, el primer lloc d'estada va ser l'estadi de Montjuïc, improvisat com a camp d'acollida amb matalassos als passadissos. Pocs dies després i gràcies a les gestions de la mare, van ser acollides a diverses cases d'Horta. Benita va ser acollida per una família que vivia al carrer Sant Tomàs, d'Horta, i la van portar a l'escola al carrer Ribero. La mare i la resta de germanes i germans vivien dispersos per altres cases d'acollida. Benita recorda amb gratitud l'estimació i generositat de les famílies que els van acollir.

La mare, finalment, va aconseguir una habitació amb dret de cuina en una casa barata d'Horta, i allà es va instal·lar amb les tres germanes grans i la petita de catorze mesos. Quan van començar els bombardejos de Barcelona, les criatures van ser traslladades a colònies, fora de la ciutat, i Benita va anar a Caldes de Montbui amb quatre germans seus. Allà es van estar gairebé dos anys. Però, el mes de febrer de 1939, quan les tropes franquistes avançaven per tot el territori català, els van evacuar, camí de França. Travessada la frontera,

"Era el 1939, al camp d'Argelers. Jo tenia 14 anys. Aquestes barraques que es veuen al fons són les millors barraques que hi havia al camp; aquestes eren les dels xofers o dels caps d'allà, dels gendarmes. O sigui, que en aquelles barraques no estàvem. La càmera amb què ens van fer la foto era d'ells". *Arxiu de Benita Moreno García*

va començar un pelegrinatge per Perpinyà, després per Pontarlier -on va viure un temps en una fàbrica de cotxes- i d'aquí als camps de concentració d'Argelers, Bram i després a Ribesaltes. D'aquest llarg itinerari fins als 16 anys, els records de Benita parlen de dos fets usuals a l'època: la gana, excepte en algun període, i el fet d'haver-se de separar de la mare i les germanes, durant la fugida, i no poder-s'hi comunicar. A França, va poder establir contacte amb alguna germana, i un bon dia, quan eren al camp de concentració, va aparèixer la mare.

Benita Moreno, quan arriba a Barcelona amb la seva família, s'instal·la a les Cases Barates d'Horta, una unitat veïnal construïda el 1929 al peu del Turó de la Peira. Les Cases Barates d'Horta es van fer durant la dictadura de Primo de Rivera per encabir les persones migrades que van arribar a la ciutat atretes per les possibilitats de trobar feina en la construcció d'obres d'infraestructures que havia posat en marxa la mateixa dictadura. Les Cases Barates són un conjunt d'habitatges de planta baixa arrenglerats a banda i banda d'uns carrers que es tallen perpendicularment. La trama és interrompuda per places. Actualment, a les Cases Barates hi ha diversos tipus d'habitatges, uns amb jardí i altres sense.

A les Cases Barates d'Horta, també hi va viure Lola Iturbe, que va néixer el dia 1 d'agost de 1902 al carrer Ferlandina. Als 11 anys va entrar a treballar d'aprenenta en un taller de modista del carrer Sant Pere Més alt, mentre la seva mare regentava una pensió. Entre els anys 1915 i 1916 s'afilià al Sindicat del Vestir, del carrer Nou de la Rambla, on va establir contacte amb Maria Rius, Rosario Benavent i Aurora Cuadrado i, posteriorment, amb Libertad Ródenas, Rosario Dulcet,

Vista del barri de Cases Barates en el moment de la seva construcció. Van ser inaugurades el 1929 i s'hi van construir 534 habitatges. *Arxiu Patronat de l'Habitatge de Barcelona*

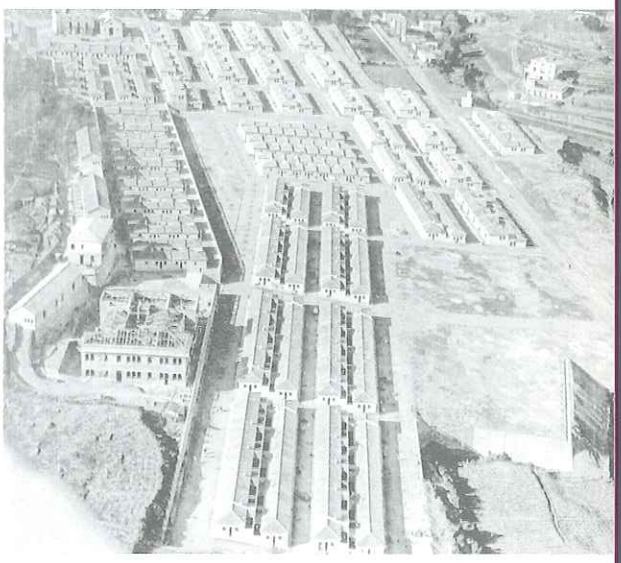

Ana Ventura, Mercedes Olivé, Maria Espés i moltes altres dones que van tenir un protagonisme destacat en la societat de l'època. Unida sentimentalment a Juanel, va formar part del grup Germen i, per qüestions de seguretat, es van exiliar a Brussel·les el 1928. Van tornar a Barcelona el novembre de 1930 i van administrar el setmanari *Tierra y Libertad* mentre vivien al carrer Unió, 19, on hi havia la redacció del diari. Lola Iturbe va col·laborar en moltes publicacions anarquistes de l'època utilitzant els pseudònims Libertad i Kyralina; amb aquest en va signar diversos sobre sexualitat i va col·laborar en la reaparició de *Solidaridad Obrera*. Va ser una de les impulsores de Mujeres Libres, juntament amb Mercedes Comaposada, Lucía Sánchez Saornil i Amparo Poch Gascón. Ella va ser la responsable de la part administrativa.

Durant aquells anys també va ser secretària del Sindicat del Vestir i el 1936 va col·laborar amb el Casal de la Dona Treballadora. L'estiu de 1938 va acompanyar Emma Goldman a visitar el front de guerra del Segre i van visitar col·lectivitats agrícoles llibertàries. És autora del llibre *La mujer en la lucha social*, que va ser publicat a Mèxic, el 1974.

Altres paisatges van quedar enrere. Dolors Hernández explica: "Vaig néixer a Melilla l'onze de desembre de 1944. D'aquells primers anys de la meva vida a Melilla el que més recordo és el mar -el vèiem des de casa- i la platja, on anàvem a la tarda a jugar amb la mare, l'àvia, amics o amb les tietes i cosins. Als 7 anys tot allò va quedar enrere en traslladar-nos a viure a Santa Coloma de Gramenet. Aquells van ser uns anys molt durs per als meus pares, ja que van venir sense conèixer ningú i amb pocs recursos econòmics. Vam passar quatre anys rellogats en una habitació; la mare havia de cuinar en un pati a la intempèrie".

Dolors Hernández Flores a la platja de Melilla, ciutat on va néixer abans d'emigrar a Barcelona.
Foto Aris. Arxiu de Dolors Hernández Flores

Paisatge amb verd

Malgrat que el totxo anava guanyant terreny al verd, ja que les explotacions agrícoles de l'antic municipi d'Horta experimentaven un procés de retrocés, fins a l'any cinquanta encara s'explotaven algunes finques agrícoles a la zona. Més enllà dels anys cinquanta, una de les finques més importants de l'antic municipi d'Horta era la dels marquesos d'Alfarràs amb el seu laberint. Quimeta Bartomeu era família, per la branca dels Pastó, d'un dels jardiners que tenien cura del laberint. Cinc generacions de la seva família van viure del laberint. Eren jardiners. "La meva besàvia va venir petiteta amb el seu pare. Venien d'Itàlia. Es deien Benbenutto i només va venir el pare i la nena. Jo vaig néixer al carrer Xapí".

Roser Oliva era de Can Marcel·lí, a la vora d'on actualment hi ha instal·lat el Pavelló de la República. El seu germà treballava de pagès "i jo i la meva germana l'ajudàvem. Hi havia figueres, magraners; les collíem i anaven a vendre-les pel Clot. Les figues s'han de collir amb delicadesa, punxant-les amb les ungles perquè no s'estovin. Un cop collides, les deixàvem esteses fins que s'assecaven i l'endemà al matí anàvem les dues germanes carregades amb un cistell i agafàvem el tramvia a la plaça Eivissa fins al Camp de

Dues dones pels carrers del barri Taxonera. Al fons, cases d'autoconstrucció.
Arxiu de l'Associació de Dones Taxonera Penitents

l'Arpa, i d'allà al mercat del Clot, caminant. Ens col·locàvem en un dels carrers que anaven en direcció al mercat del Clot: érem venedores ambulants".

Anar a Barcelona

Juanita Sánchez va anar a viure al barri de la Taxonera tot just casada. El seu paisatge d'origen era la serra d'Albarracín (Terol), però a causa de la Guerra Civil tota la seva família va ser evacuada, ja que estaven a la línia del front d'Aragó. D'allà van passar a Oriola (Alacant), on va treballar portant la comptabilitat d'un magatzem de grans, fins que es va casar i va emigrar a Barcelona. El primer lloc on va arribar va ser al carrer de Josep Sant Genís, on vivien rellogats en una casa.

El barri de la Taxonera es va començar a urbanitzar cap al 1920, a partir de la parcel·lació de terrenys que va fer la família Taxonera, propietària d'una extensa finca, i va ser conegut com la colònia Taxonera. Al principi, va ser urbanitzat seguint els criteris de ciutat jardí, cases unifamiliars amb jardí, però, a partir de la construcció del complex Sanitari de la Vall d'Hebron, durant els anys quaranta i cinquanta, hi va haver un gran creixement d'habitatges, alguns autoconstruïts i altres no.

Juanita Sánchez Domingo explica que la majoria de persones que hi vivien eren immigrants. Hi havia molts paletes i les dones "baixaven a Barcelona", on treballaven a la neteja. A les cases no hi havia llum, ni aigua. "Cuinàvem amb fogons de petroli".

Familiars de Juanita Sánchez Domingo amb els seus dos fills i altres criatures del veïnat, al carrer Josep Sant Genís, Taxonera. Any 1961-1962.
Arxiu de Juanita Sánchez Domingo

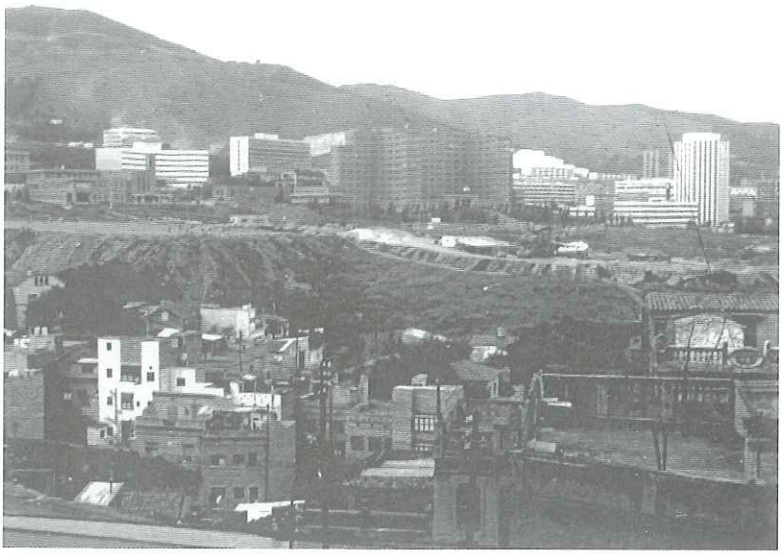

Residència Sanitària i barri de Montbau al fons de la imatge. *Arxiu de Juanita Sánchez Domingo*

En aquella època, explica Juanita Sánchez, el primer tram del carrer Arenys estava cuidat. A banda i banda del carrer hi havia casetes amb jardí i hortet de la gent de Gràcia que venia a estiuejar o a passar-hi el cap de setmana. Els anomenàvem els "hacendados" de Gràcia. Ara bé, la part final del carrer continuava sense asfaltar. Per anar a Barcelona, havies de travessar un fangar. Ella, juntament amb el marit i vuit famílies més, van dedicar tots els caps de setmana a autoconstruir un edifici de pisos per viure-hi. "Les dones treballàvem tirant de la corriola, fèiem de tot. Al mateix carrer Arenys, cantonada amb Plutó i Santa Gemma, hi havia una mina d'aigua que servia de safareig. Allà anàvem a rentar la roba i agafàvem aigua per a casa. "Les dones ens ajudàvem a rentar la roba. L'aigua de la mina també servia per regar els horts que teníem allà a la vora".

Els habitatges eren construïts per les persones que després hi viurien, en zones sense urbanitzar, en els terrenys menys aptes per a l'edificació. Però van convertir aquells terrenys erms en zona habitable.

L'actual configuració de l'eix que articula el barri, el carrer Arenys, no va arribar fins a mitjan anys seixanta, quan es van cobrir els dos barrancs que el travessaven.

De la casa al pis

El 1961, Carmen Barcelona López va arribar amb el seu marit i un fill al Carmel. "Ens vam instal·lar en una casa de lloguer al Carmel, a dalt de tot de la muntanya, al carrer Penyasc. Eren cases que estaven construint sense aigua corrent, les voreres estaven sense fer i els carrers quedaven plens de fang els dies de pluja. Les famílies que arribaven compraven un tros de terreny i, amb molta voluntat i esforç, van fer l'habitatge. Havien de treure aigua de la Font de la Mulassa o de la Font d'en Fargas, i els diumenges tots havien d'ajudar a portar totxos, fins i tot les mares joves embarassades i els infants, encara que fossin petits". Pocs anys després, una altra dona, Mari Carmen Soriano, també va anar a viure al barri i, malgrat que els carrers estaven sense asfaltar i hi mancava transport públic, com a valor positiu de viure al Carmel destaca la sensació de viure com en un petit poble: "tots ens coneixíem i compartíem moltes coses".

Rosa Maria Martín va anar a viure al carrer Dante Alighieri, 127, i en quinze anys el barri va experimentar una profunda transformació. Van desaparèixer totes les torres i al seu lloc es van construir, desordenadament, tota mena de blocs de pisos. "Aquest fenomen va ser afavorit per l'inexistent control urbanístic que exercia el franquisme, fins al punt que el tres turons que

M. de los Ángeles Guerrero Agustín davant de la seva casa d'autoconstrucció.
Arxiu d'Ángeles Agustín Marzo

tenim al barri -el de la Rovira, el del Carmel i el del Coll- van ser edificats fins gairebé a dalt de tot".

A les faldes dels turons van proliferar les barraques, les primeres de les quals es van construir al voltant dels carrers de Raimon Casellas i de Francisco Alegre. Van començar proliferar al final de la dècada dels anys quaranta del segle XX. Es calcula que, en aquesta zona, n'hi va haver al voltat de 600, algunes de les quals van perdurar fins als noranta. Davant la manca d'habitatge que hi havia a la ciutat i la proliferació de barraques, el règim franquista va crear el Servei de Repressió del Barraquisme, amb l'únic objectiu d'evitar que se'n construïssin de noves. Per això, s'havien de construir d'amagat, de nit, per evitar les conseqüències del "Servei". "El Servei Municipal per a la repressió de la construcció de noves barraques es va crear el 1949 amb l'objectiu de frenar la 'immigració irracional i desordenada que produïa... una recruada del que ja es pot qualificar d'endèmic problema de les barraques'". El Servei, creat per l'Ajuntament de Barcelona, volia posar una barrera per contenir la "invasió" de barraques, ja que podien crear un problema d'"ordre públic". Segons l'Institut Municipal d'Estadística, aquell any ja existien 6.000 barraques. Per tal que les construccions deixessin de créixer als suburbis i evitar-ne la proliferació al centre de la ciutat, es recomanava crear una Policia Repressiva que havia d'"impedir l'aixecament d'una sola barraca més al terme municipal de Barcelona, així com l'ampliació de les ja existents".

Maria Andrea Martínez Hernández va venir des de Jaén amb tres criatures i van ser acollits al Carmel, a casa d'uns parents. Van comprar uns terrenys als Vallhonesta, a la zona de la Font del Gos. "No deixaven construir, ja que de seguida et

tiraven la casa a terra". Durant el dia, feia feines a cases particulars i, de nit, treballava en un escorxador que hi havia a la vora del pont del carrer Marina, pelant pollastres; els caps de setmana transportava material, normalment de nit. Havies d'esperar a cobrar per poder comprar el material. Havies de construir-te la casa molt de pressa perquè si t'enganxaven te la tiraven. Fins i tot alguns guàrdies callaven si els donaves 15 pessetes, però també hi havia "urbanos" que feien els ulls grossos. Picàvem i treballàvem homes i dones de la mateixa manera".

Els nuclis de barraques no tenien els mínims serveis: ni aigua, ni clavegueram... Custodia Moreno Rivero, que havia nascut a Granada, es va instal·lar en una de les barraques de Raimon Casellas el 1947, que era d'un conegut de la família, i cada cap de setmana i a les nits, clandestinament i amb la participació de tots els membres de la família, construïen la seva. "La

situació de les barraques era patètica", explica Custodia. "Ens havíem d'il·luminar amb llums d'oli; la metxa era un tros de cotó, amb espelmes o carbur. Utilitzàvem carbó per cuinar i per escalfar i, més tard, petroli que havíem d'anar a buscar al carrer Polònia, en unes garrafes. D'aigua, no en teníem. Havíem d'anar a les fonts públiques. Pel que fa a la superfícies, en 20 m2 havíem de viure deu o dotze persones."

El 1979, gràcies a la persistent demanda de veïnes i veïns, 123 barraques van ser enderrocades i es van construir uns blocs en el mateix solar, coneguts amb el nom de "les cases verdes", dissenyats amb la participació dels futurs habitants. Les barraques de Francisco Alegre van perdurar fins al 1990.

A mitjan anys seixanta, el fenomen migratori es trobava en un moment àlgid. Homes i dones arribaven a ciutat, procedents no solament de la resta de l'Estat, sinó també de les comarques catalanes, com ara Pepita Gastó, que va abandonar la seva ciutat nadiua, Puigcerdà, i va arribar al barri de Sant Andreu, on s'instal·là a casa de la seva germana gran. Les greus mancances de serveis culturals, sanitaris, etc. de les comarques agrícoles catalanes, amb uns jornals més baixos que a Barcelona, van forçar l'emigració també de moltes dones que buscaven noves alternatives vitals. De perruquera a Puigcerdà, va treballar en una botiga d'electrodomèstics i discos a Barcelona. "Pagaven més diners per fer de dependenta que per fer de perruquera, que era el meu ofici". Un cop casada, va deixar aquesta feina i va anar a viure al Carmel.

Però, a més de les barraques i de les cases autoconstruïdes, poc després van arribar promotors amb l'única finalitat de treure la màxima rendibilitat econòmica de les seves construccions: blocs i més blocs de cases encaixonades en carrers estrets i costeruts. És el que ha estat qualificat d'urbanisme salvatge. Com deia Rosa Maria Martín, poques ratlles més amunt, la dictadura franquista va permetre construir arreu.

Montbau va ser un dels primers polígons residencials del franquisme. Tot un barri sencer es va construir de bell nou allà on abans hi havia camp i muntanya. El Patronat Municipal de l'Habitatge va fer una gran operació urbanística per tal d'intentar resoldre els greus problemes d'habitatge que hi havia a la ciutat. Es volia que aquest polígon seguís les orientacions més modernes de l'arquitectura europea i, per això, un equip de persones tècniques i polítiques del Patronat van visitar algunes ciutats alemanyes, Frankfurt, Bonn, Colònia, Berlín, ciutats que es reconstruïen després de la Segona Guerra Mundial.

Dones i criatures de la zona de Raimon Casellas, al costat de la imatge coneguda com el "santo", que el van portar des del proper Cotolengo perquè tinguessin sort, 1972.
Arxiu Custodia Moreno Rivero

Imatge de la nevada al barri de Montbau, 1962.
Arxiu de l'AEEF (Associació Excursionista i d'Etnogràfia i Folklore de Montbau)

La construcció del polígon de Montbau es va iniciar el 1957 com una operació de prestigi. Es van construir 1.440 habitatges de diverses tipologies, de 60, de 80 i de 100 metres quadrats, que corresponien a habitatges de 2, 3, 4 i 5 habitacions, edificats en uns terrenys en desnivell de la vessant de la muntanya. El pla d'urbanització feia referència als habitatges, però també a la dotació d'equipaments socials.

Per evitar la uniformitat, es volia que el barri fos ocupat per persones de diverses condicions econòmiques i socials. Es preveia que una part fossin treballadors no qualificats; una altra, treballadors qualificats, dependents i funcionaris de modesta categoria, i una darrera per a funcionaris de categories altes i rendistes.

Teresa Rossell Calavia es va instal·lar al barri a partir de l'any seixanta i explica que els pisos van ser atorgats a traves de diverses cooperatives, com ara La Puntual, on treballava el seu marit. "Els veïns eren tots uns desconeguts". "Quan es va crear l'Associació de Veïns de Montbau", continua explicant Teresa Rossell, "estava dirigida per exmilitars i vencedors de la Guerra Civil".

Un dia, Franco va visitar el barri. L'Antònia Marzo, de la Vocalia de la Dona de Montbau, ho recorda: "Tot el que hi ha al carrer Arquitectura ho van plantar per a ell i, perquè no caigués, li van dibuixar una franja negra a cada esglaó de l'Esplanada". La visita de "su excelencia" va canviar moltes coses: "per exemple, és des de llavors que els cotxes poden baixar a l'Esplanada; abans estava prohibit".

Al barri, l'accessibilitat amb transport públic era deficient. Només hi arribava l'autobús 27 que "et deixava als Penitents i, des dels Penitents, havíem de continuar el camí a peu. No va ser fins més tard que el 27 va arribar a Montbau", explica Carme Herrera. "Quan vaig anar a viure al barri no hi havia gaire botigues; havíem d'anar

al mercat d'Horta caminant. D'escoles, tampoc no n'hi havia. L'escola Baloo -una cooperativa de pares i mares que primer estava instal·lada a la República Argentina i després s'instal·là a Montbau- va començar com a escola privada". Teresa Rossell hauria volgut portar les seves criatures a l'escola Baloo, perquè compartia les idees pedagògiques d'escola activa, però la seva economia no ho permetia i portà les criatures a l'escola de Sant Genís.

Montbau inaugurava al districte una nova manera de fer ciutat: els polígons habitacions, és a dir, les aglomeracions d'habitatges concebuts amb una única funció: la residencial. Els polígons d'habitatges -construïts en alguns casos per la iniciativa privada i en altres per organismes estatals o municipals- van ser localitzats en zones de difícil accessibilitat. Lluny quedaven els espais de treball remunerat, els serveis, els espais culturals... El polígon de Montbau trencava amb la idea de ciutat compacta a l'estil del nucli urbà d'Horta, on diversos usos convivien en el mateix espai: usos residencials, laborals i comercials.

Amb una certa antelació respecte als polígons residencials, van aparèixer els polígons industrials, com per exemple la Zona Franca. En la localització dels polígons residencials, d'una banda, i dels industrials, de l'altra, no es van tenir en compte les distàncies per anar de l'un a l'altre, i es van situar en punts geogràfics oposats, la qual cosa va forçar els desplaçaments diaris de població de punta a punta de la ciutat i, fins i tot, fora de l'entorn urbà, sense tenir present l'existència de transport públic que els connectés. La durada del viatge i la necessitat de desplaçar-se en vehicle privat va actuar com a desincentiu perquè les dones s'incorporessin als sectors punters industrials, com ara la indústria automovilística, ja que les llargues distàncies feien encara més difícil tenir cura de les responsabilitats familiars que la societat atorgava a les dones.

El model urbà de separació de funcions dins l'espai pressuposa un model familiar on l'home és el que "guanya el pa" i la dona és la "guardadora del foc de la llar".

"Dime, dime querido"

Aquest és el títol de l'escultura de Susana Solano instal·lada al costat d'un conjunt residencial de recent creació; són els habitatges construïts el 1992 que, en un primer moment, van acollir els periodistes que van cobrir les Olimpíades de Barcelona i que després van ser venuts. Aquest conjunt residencial, gairebé impermeable per un dels costats -el més proper a la via de circulació ràpida- i obert a una zona de circulació més tranquil·la, s'articula entorn d'una gran plaça central. La fina ironia del títol, *Dime, dime, querido*, pren sentit, relleu i força en el seu enclavament, un entorn residencial blanc, nou i impecable. Susana Solano juga amb l'imaginari de "família feliç" homologada a parella heterosexual -les criatures potser encara no han aparegut, o potser sí-, instal·lada en una d'aquelles cases assolellades blanques, noves i impecables. Però d'aquell *Dime, dime querido*, potser no queda ni "querido" ni ningú per dir-li "dime, dime" en molts dels habitatges allà construïts, ja que la família nuclear estàndard, en aquests moments, ja no és el col·lectiu majoritari que ocupa els habitatges. Això no passa només en aquest nucli, sinó que a tota Barcelona el percentatge de persones que viuen soles ha augmentat de manera espectacular en els darrers anys; el nombre de divorcis

de col·lectius diversos que, sense lligams "familiars", cohabiten en els mateixos espais.

El paisatge humà, el familiar i el territorial ha experimentat uns canvis radicals en els darrers cent anys en el districte d'Horta-Guinardó.

Escultura *Dime, dime querido* de Susana Solano. Avinguda Martí Codolar. 1992. *Arxiu Municipal d'Horta-Guinardó*

creix any rere any; les mares solteres són el col·lectiu que més augmenta, i les parelles homosexuals ja són reconegudes per llei, a més

Els treballs i els seus espais

Maria Elena Cobo Amo, en braços de la seva tia al carrer Gran Vista del Carmel, 1962. *Arxiu de Maria Elena Cobo Amo.*

TREBALL DOMÈSTIC

Amb sentit de l'humor i ironia, Montserrat Roig va publicar un article a *El Periódico*, transcrit, després a *Temps d'Horta*, el desembre de 1994:
"Un dia, mig en broma, vaig apuntar en un rotlle de paper higiènic totes les tasques que fa -desfà- una dona casada i amb dos fills des que s'aixeca fins que se'n va a dormir. Em van sortir 123 treballs diferents. I aquí sí que no exagero: els plats s'embruten / es freguen / s'eixuguen / es guarden / es treuen / es posen / s'embruten / es freguen... Les bates dels nens es posen / es treuen / es renten / s'estenen / es planxen / es pleguen / es guarden... Només faria falta, durant una setmana, que milers de dones, milions de dones, deixessin de fer 123 tasques que jo vaig apuntar en un paper higiènic. Tot tipus de dones. Veuríem què farien els cardenals de Roma sense les seves mongetes."

Olga Arisó Sinués vestida de "noia de la Creu Roja". De ben petita, les nenes feien un aprenentatge d'algun dels aspectes que comportava el model de feminitat de l'època; en aquest cas, l'Olga, amb el seu vestit i la farmaciola, aprenia, tot jugant, a tenir cura de persones malaltes. *Arxiu d'Olga Arisó Sinués.*

Les 123 tasques de què parlava Montserrat Roig formen part del treball domèstic i de cura que ha estat atribuït, amb caràcter d'obligatorietat, a les dones, com si d'una habilitat innata es tractés. El treball domèstic i de cura reverteix a la societat a través de les persones del grup familiar. Aquest treball, però, ni és visible ni es quantifica. En parlar de la riquesa generada en un país, les estadístiques mai no han quantificat el treball domèstic, imprescindible per a la subsistència del grup familiar i per a la continuïtat social. És un treball que, malgrat la seva indiscutible aportació social, no comporta drets socials ni polítics.

El moviment feminista ha posat en relleu els lligams indissolubles que existeixen entre el treball domèstic i el treball remunerat. El treball remunerat, sense el treball domèstic, no existiria, ja que per anar a "treballar" cal haver comprat o haver produït els productes: cal cuinar-los; cal fregar els plats; cal comprar roba o bé algú ha de fer els vestits, jerseis, mitjons; cal fer gestions; cal, quan ja no pots més o estàs malalt, que algú tingui cura de tu o, si és el cas, també de les criatures, que exigeixen una atenció permanent. Així doncs, com dèiem, el moviment de dones ha desvetllat que, sense tenir present el treball domèstic, no hi ha ni vida política, ni vida social, ni tampoc hi hauria economia i que l'economia domèstica és inseparable de l'economia política.

Antonella Picchio, economista feminista italiana, parla de la tensió entre el significat de produir mercaderies per al mercat i reproduir persones, i de com la separació de les esferes pública i privada ha servit per ocultar aquesta tensió i descarregar en les dones la responsabilitat última de la qualitat de vida, una responsabilitat que és individual, envers una mateixa i envers els altres.

Aroma Casao Cubel, amb Lídia, la seva filla, el 1961. *Arxiu d'Aroma Casao Cubel.*

Les 123 activitats de què parlava Montserrat Roig, que tenen com a objectiu el benestar de les persones, ocupen un conjunt d'hores que, si es calculessin a preus d'hora de mercat per feines similars, comportaria, probablement, una creació de riquesa superior a la resultant del treball remunerat que els homes i les dones fan.

Una part de les activitats domèstiques i de cura es fan, majoritàriament tot i que no de manera exclusiva, a l'habitatge, el qual ha sofert canvis al llarg de la història més recent.

D'aquestes 123 activitats, també en va tenir cura Federica Montseny, amb l'ajuda de la seva mare, Teresa Mañé, una de les intel·lectuals més destacades del començament del segle XX a Catalunya, residents al barri del Guinardó. Federica Montseny, que fou ministra durant la Guerra Civil, va residir al Guinardó en tres períodes de la seva vida: quan tenia 9 anys, vivia al carrer Guinardó, 46 -actualment Escornalbou-, on es va instal·lar tota la família des de l'any 1914 fins al 1918; posteriorment, el 1924, van residir al carrer Oliveres, 30 -actualment Camil Oliveres-, i el 1928 van passar novament al carrer Guinardó, 37. En les seves memòries, *Mis primeros cuarenta años* (1987), en fa la descripció d'una:

"... en aquella casa del carrer Oliveras, en certa manera original i pintoresca pel seu enquadrament i la seva distribució. Les habitacions estaven adossades per la muntanya, i s'obrien sobre una gran galeria assolellada, que es va convertir en un lloc de treball. Per entrar a la casa, havíem de baixar unes escales que conduïen al pati, on les oques passejaven anunciant l'arribada dels visitants, als quals, si podien, rebien a mossegades. Al costat d'aquest pati, hi havia un petit hort amb arbres fruiters. També teníem conills, gallines i, no cal dir, dos gossos i tres gats. Tot això apareix avui a la nostra memòria com un petit paradís."

Federica Montseny mantenia la tensió de què parlava Antonella Picchio entre una activitat intel·lectual i política i l'atenció i la cura de l'entorn familiar, amb el suport de la seva mare, Teresa Mañé, mestra i intel·lectual de gran volada. El pare de les criatures, en canvi, apareixia i desapareixia i requeria atencions. Hi ha autores que parlen de la vida paradoxal de Federica, ja que, aquesta dona, de gran autonomia i creativitat, mantenia unes relacions d'allò més convencionals amb el pare de les seves criatures. Federica

Benita Moreno García i la seva germana a les Cases Barates d'Horta, a tocar del Turó de la Peira.
Arxiu de Benita Moreno García.

Plànol de la planta d'una Casa Barata, tipus B.
Arxiu del Patronat de l'Habitatge de Barcelona.

sempre estava disposada a esperar-lo, a atendre'l i a assumir la maternitat en solitari, sense exigir-li l'exercici de la paternitat.

Anys més endavant, a les Cases Barates d'Horta, també hi va residir Benita Moreno que, després de la Guerra Civil, en tornar de l'exili, primer va estar uns mesos en una barraca de ciment que havia servit per als soldats durant la Guerra; no tenia ni vidres ni portes, i després la seva mare va fer gestions per aconseguir una casa:

"Com que la meva mare ja havia viscut a les Cases Barates, llavors ella va preguntar si coneixien alguna casa que no estigués ocupada i les veïnes li van dir d'una que estava tancada des de la Guerra. Llavors una nit, a les 2 o les 3 de la matinada, vam anar la meva mare, la meva germana i jo, vam trencar la porta i vam entrar-hi".

L'endemà, la mare va comunicar-ho a la Guardia Civil i després va anar al Patronat de l'Habitatge per legalitzar la situació.

Els diversos grups de Cases Barates de Barcelona, un dels quals és el del barri d'Horta, conegut amb el nom de Ramon Peguera, van ser construïts el 1929 per alleugerir el greu dèficit d'habitatge popular que en aquell moment hi havia a la ciutat. De com eren aquelles cases, en parla Benita Moreno:

"No recordo els metres quadrats que eren, però estava bé. Hi havia 3 habitacions i després la meva mare va fer el menjador, perquè primer era menjador i cuina. Va treure la cuina al pati i també va posar un dutxa al pati. Abans ens banyàvem en aquells gibrells de zinc on posàvem la bugada. Hi posàvem aigua calenta i allà ens banyàvem, a l'estiu al pati i a l'hivern a casa, a la cuina. La cuina era de llenya, i anàvem al bosc a buscar-la".

És il·lustratiu aturar-se a mirar la distribució dels espais de les Cases Barates, construïdes sobre una parcel·la de 43 m². A la casa, s'hi accedia des del carrer per un passadís. A banda i banda, una habitació, i el petit corredor desembocava en una cuina-menjador, que permetia que diverses persones ocupessin el mateix espai fent diferents activitats alhora. Al pati, un lavabo. Les reduïdes dimensions dels habitatges va fer que el carrer tingués un ús intensiu i es convertís, fins a cert punt, en una prolongació de l'espai domèstic.

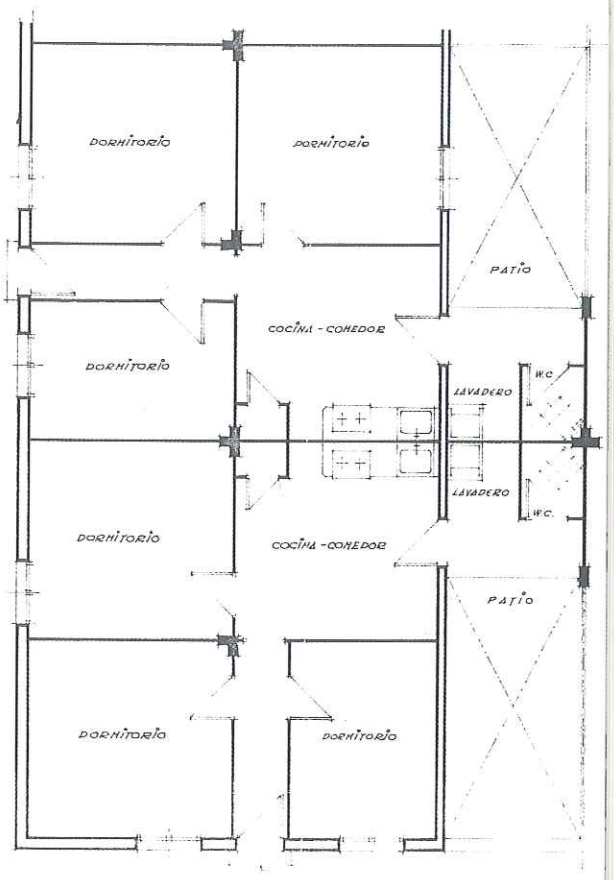

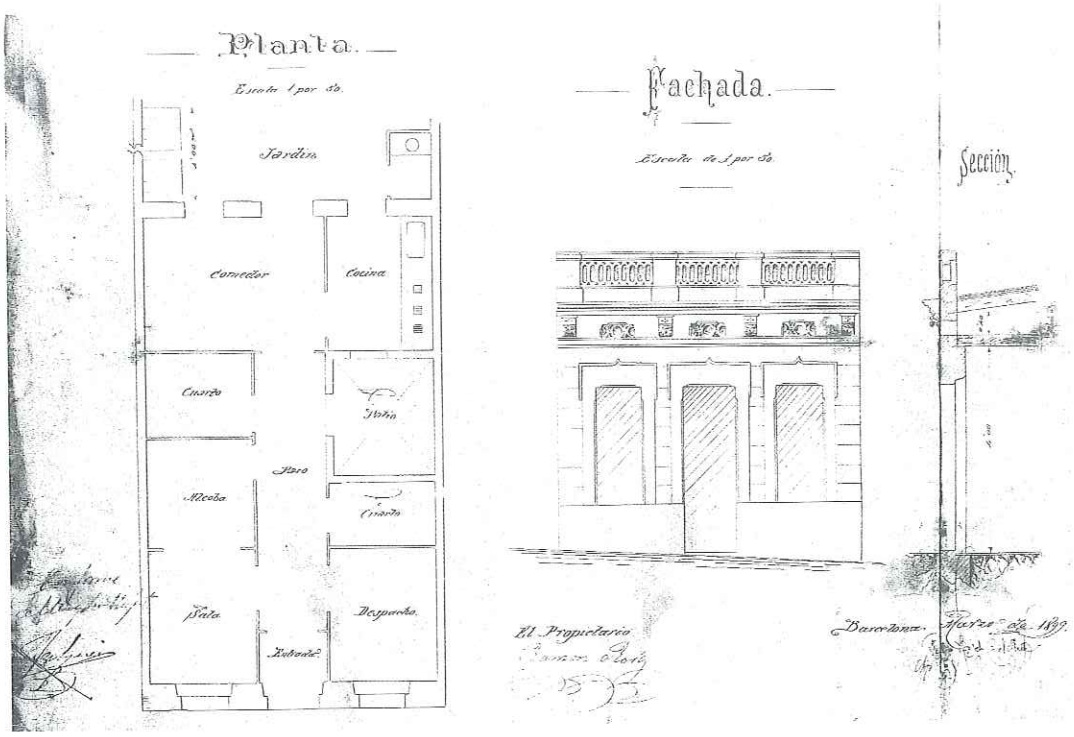

Planta de la casa del carrer Guinardó, actual Escornalbou, construïda el 1899. *Arxiu Administratiu de Barcelona, expedient 1759.*

Molt diferent era la concepció i distribució de les cases construïdes per a classes mitjanes on, a més de disposar de més metres quadrats, hi havia una especialització dels espais i també la separació física entre la cuina i el menjador, ni que fos per un envà. Hem triat el plànols de la casa del carrer del Guinardó, actual Escornalbou, construïda el 1899, una casa d'ús residencial. A la línia de façana, hi havia el despatx i una sala i alcova; seguien les habitacions i, a la banda posterior, el menjador. Una envà el separava de la cuina, dotada de pica i fogons que funcionaven amb carbó o llenya. Des de la cuina s'accedia al jardí o pati, on hi havia la comuna, el vàter. Fixem-nos com, en aquella època, no hi havia un espai específic ni una instal·lació fixa per a la dutxa. La neteja corporal es duia a terme o bé en instal·lacions públiques de banys o bé a casa en un gibrell.

La separació entre cuina i menjador implicava l'aïllament de la persona -fos membre de la família o una persona contractada, és a dir, una minyona- que treballava als fogons o a la pica respecte de les altres persones, i aquesta separació física entre la cuina i el menjador tendeix a separar les activitats de treball de les de l'estar. L'envà "amaga" allò que no es vol ensenyar, que no vol ser vist; en definitiva, el que es vol ignorar, i aquesta voluntat, traslueix el valor que la societat atorga al treball domèstic: si no es veu, no existeix i, per tant, no té valor.

Celebració familiar. Les galetes presideixen la taula. Els porticons tancats, 1956. *Arxiu de Nieves de Vera Serrano.*

Subsistir a la Barcelona de postguerra

Subsistir a la Barcelona de postguerra no era fàcil. La manca de productes de primera necessitat i combustible feia que la subsistència quotidiana es convertís en una activitat frenètica i frustrant. Es va imposar el racionament.

Aroma i la seva mare van arribar a Barcelona l'any 1940 procedents de l'Almunia de Doña Godina (província de Saragossa). A totes dues els va resultar molt difícil subsistir. De la seva infantesa recorda haver passat gana, molta gana: no havia tastat ni la llet. Menjava arròs bullit, moniatos, garrofes, farinetes, sopes de pa, patates bullides. De tant arròs que va menjar el va avorrir. "Ja més gran, vaig menjar pa amb oli i alls tendres", tot un luxe. Després de la Guerra va començar una altra guerra, que va ser la de la postguerra, el racionament, l'escassetat, la gana. "Vam estar dotze anys amb racionament. Anaves a buscar els tiquets de racionament, i hi havia com una mena de cuponets on et posaven un segell i no et donaven més que 100 grams de pa negre. Per estalviar, separaven el rovell de la clara d'ou. Per subsistir, la mare va anar al servei domèstic i, posteriorment, va treballar fent confecció a casa, colls de camises, espatlleres". Aroma, amb 11 anys, ajudava la mare i als 12 va deixar el col·legi per ajudar-la plenament en les tasques de confecció. Als 14, en poder treballar en un lloc públic, i després de fer per diverses feines, va entrar a treballar d'aprenent de dependenta a la merceria Guilera, al carrer Creu Coberta. Als 18 anys, la van fer ajudant de dependenta i va millorar el seu sou.

L'any 1945, el cost de la vida segons dades de l'Ajuntament de Barcelona s'havia incrementat, respecte al 1936, en gairebé un 350%. L'alimentació i el vestit encara havia pujat més, un 380% aproximadament. Els salaris, en canvi, pràcticament es mantenien igual que l'any 1936. L'increment era constant, mes rere mes. L'alimentació i el vestit havien assolit uns fatals rècords. L'habitatge, que gairebé no s'havia incrementat des del 1936, en només un mes va pujar tant com ho havia fet en els darrers deu anys. En aquelles condicions, subsistir per a les economies febles va suposar un esforç ingent, i la recerca de treball remunerat, fos el que fos, una necessitat vital.

Els primers anys de la dècada dels setanta del segle XX, l'encariment dels productes de primera necessitat afectava directíssimament la qualitat de vida de les persones, especialment en aquells barris on la capacitat adquisitiva era migrada.

L'Associació de Veïns del Carmel va crear un grup específic anomenat Carestia de la Vida, amb l'objectiu d'informar de les actuacions que es duien a terme contra l'encariment dels preus. Segons una

Ana González Iglesias amb la seva filla, a Horta, el 1963. *Arxiu d'Ana González Iglesias.*

nota informativa de l'esmentat grup, basada en dades oficials publicades per l'Institut Nacional d'Estadística, entre el gener de 1973 i el juliol de 1974 els preus dels productes de primera necessitat van pujar un 25%. A més, es constatava amb gran alarma que, durant el mes d'agost, s'havia disparat el preu del pa i de la llet. També es constatava la pujada de les quotes de la seguretat social, les escolars i el bitllet del metro, que tan sols en un any i mig havia pujat un 66%. La llunyania dels barris en relació amb els centres comercials, de serveis i dels centres de treballs obligava que cada dia la població es desplacés, la qual cosa suposava comprar més d'un bitllet per arribar a alguna de les destinacions. Aquest fet tenia una repercussió directa en les economies més desfavorides, ja que els jornals no creixien de manera proporcional als preus.

Des del document esmentat s'instava les dones a participar en aquesta comissió per la seva experiència i coneixement en aquests temes, ja que eren elles les responsables de la "cistella de la compra".

Al fenomen de la pujada de preus se sumava un altre que complicava la diària "cistella de la compra": l'acaparament. Davant l'anunci de pujades de preu de sucre o de qualsevol producte, aquest desapareixia de les botigues. Les causes eren diverses: se sabia que els majoristes retenien el producte fins que la pujada entrava en vigor. Davant d'aquesta experiència, les dones procuraven abastir-se del producte tant com podien, i així les prestatgeries de les botigues de queviures quedaven buides. Al sucre van seguir l'oli i altres productes.

Té vostè una mica d'oli? era el titular d'un altre full de l'Associació de Veïns del Carmel, que explicava: "'Som sis a la família, entre ells sis nens petits, i no tinc oli per preparar el menjar ni per amanir l'amanida', m'explicava gairebé plorosa una lectora ahir al matí. D'altres m'havien trucat intranquil·les el dissabte per les cues que havien vist es establiments expenedors". L'articulista decideix comprovar-ho *in situ*: visita comerços dedicats a l'alimentació i en cap no troba sucre ni tampoc oli. D'oli, només n'hi havia de "germen de blat de moro" i de llavor de raïm, és a dir, dietètic i a preus bastant superiors a l'oli d'oliva.

Totes aquestes situacions complicaven la jornada quotidiana.

De les reduïdes dimensions de l'espai domèstic de les classes populars, en dóna una idea aquesta fotografia d'Anna González Iglesias vestint la seva filla després d'haver-la banyada. Si ens fixem en la imatge, a una banda intuïm el rentamans -només es veu un angle-; a l'altra, la cisterna del vàter, i, en un primer pla, la banyera plegable per a la criatura que evitava luxacions i mals d'esquena i permetia una certa comoditat per banyar-la i vestir-la. Aquesta banyera infantil plegada remet a les primeres banyeres que es van instal·lar a les cases benestants, cap al segle XIX, que també eren transportables.

Mecanització de l'espai domèstic

Rentar la roba va ser, durant segles, una activitat realitzada en espais públics. No hi havia cap espai adient als habitatges de les classes populars ni als de les classes amb més recursos. Fins que l'aigua corrent no va arribar a les cases, era més fàcil traginar la roba fins al safareig públic que no pas traginar l'aigua amunt i avall fins a casa.

Al safareigs es trobaven dones que rentaven la roba bruta de les persones del grup familiar i també dones que es guanyaven la vida rentant la

Ana González Iglesias, rentant a mà al safareig de casa seva, al carrer Coïmbra, el 1963. *Arxiu d'Ana González Iglesias.*

roba d'altres. Paradoxalment, Horta va ser el poble del pla de la ciutat que més professionals d'aquest sector va concentrar.

Quan les conduccions d'aigua van arribar a les cases, les reduïdes dimensions d'aquestes van fer que els safareigs s'instal·lessin en unes petites habitacions als terrats o bé en el balcons o patis. Més endavant, algunes feines domèstiques es van mecanitzar.

L'aplicació de la tecnologia a l'espai domèstic va ser molt tardana. Els avenços tecnològics, aplicats primer a la indústria i després a hotels i restaurants, van arribar a les cases benestants durant els anys trenta del segle XX, però no va ser fins als anys seixanta que refrigeradors i rentadores van entrar progressivament als habitatges de les classes populars i ho van fer en petit format; és l'anomenada tecnologia en miniatura. Les primeres neveres, abans de les elèctriques, funcionaven amb gel. Calia anar a comprar-lo cada dia, a la bodega, a la fàbrica de gel, carretejar-lo en galledes, posar-lo a la nevera perquè conservés els aliments i, l'endemà, buidar la nevera de l'aigua del gel que s'havia desfet. A l'endemà es tornava a repetir l'operació. Quan a les cases hi havia criatures de certa edat, eren elles les que traginaven amb el gel. El procés de miniaturització i domesticació de la tecnologia va arribar poc després amb les rentadores de turbina. Calia escalfar l'aigua, omplir la rentadora d'aigua i sabó, buidar la rentadora, tornar-la a omplir d'aigua neta, esbandir la roba i eixugar-la. Tota aquesta corrua d'activitats, tant per a la conservació dels aliments com per a la neteja de la roba, es va simplificar a mesura que els electrodomèstics van anar incorporant activitats que abans es feien manualment. La publicitat, i molt especialment el cinema, va ser un mitjà per estimular la compra d'electrodomèstics amb la promesa d'alliberar la dona de les diverses accions de la vida quotidiana. I, realment, les va simplificar, però hi ha estudis que demostren que l'electrificació i mecanització de l'espai domèstic no va comportar un alliberament d'hores, perquè l'exigència social envers "la perfecció" del treball domèstic va exigir una atenció més acurada a la diversitat d'accions de la vida quotidiana.

Leonor de Dios a la cuina de casa seva, preparant una coca per compartir amb les companyes de l'Escola de persones adultes del Carmel. "Ara, als últims anys", en té 90, "aprofito el temps lliure per anar a l'escola d'adults i hi vaig molt contenta de poder fer el que no vaig fer en la meva joventut. Em resulta molt agradable compartir aquestes hores amb professors i alumnes. Com podeu imaginar, sóc la més gran de l'escola". *Arxiu de Leonor de Dios.*

Estratègies per combinar maternitat i supervivència

Montse Crespí Valls, que actualment és la presidenta de l'Associació de Dones Taxonera-Penitents, en casar-se va anar a viure al carrer Arenys, 111, del barri de la Taxonera. Segons explica, la Montse va tenir deu criatures gairebé seguides i sense cap problema, entre els 25 i els 40 anys. Va trobar feina com a cuinera al col·legi Noemí, on podia deixar les seves criatures a la guarderia que havien creat. Mentre les més petites eren a la guarderia les més grans eren al col·legi i dinaven a l'escola on ella preparava el dinar per a tots els infants de l'escola. D'altra banda, la proximitat del col·legi, era al número 75 del mateix carrer, li facilitava els desplaçaments.

Mari Carmen Soriano va trobar suport en les veïnes, sobretot en la Sra. Conxita. Si havia d'anar a comprar, als serveis de salut o a fer gestions, les veïnes es quedaven amb les criatures. També la van ensenyar a cuinar, a estendre la roba, a plegar mitjons, tot un ampli món de coneixements que es transmeten de generació en generació de dones; un conjunt d'habilitats imprescindibles per a la subsistència quotidiana.

Amigues, pares, mares i veïnes es convertien en un element de suport imprescindible per fer possible -en una societat que, en aquells moments, disposava de molt pocs serveis públics o privats que ho facilitessin- la realització de la diversitat d'accions que comporta el treball de cura i domèstic. El que avui en dia coneixem com a estat del benestar, durant molts anys ha estat en mans de les dones i ha estat considerat responsabilitat de les dones. En considerar que el benestar era un tema d'ordre privat que cadascuna havia de resoldre com podia, les institucions públiques van trobar l'argument perfecte per eximir-se de qualsevol responsabilitat. No ha estat fins fa relativament pocs anys que s'ha reconsiderat el benestar de les persones com un tema social. Primer va ser parcialment assumit des de la mancança com a servei social per a casos extrems; en l'actualitat, el moviment feminista, el moviment de dones, vol situar en el centre de les polítiques públiques el benestar com a objectiu polític, com un dret de totes les persones.

Va de cuines

Aquestes cuines modernes dels anys seixanta - amb aigua corrent, espais per emmagatzemar i endreçar i energies no "brutes"- estaven situades en un cul de sac, aïllades de la resta d'estances i de la resta de persones, ja que les seves reduïdes dimensions no permetien que més d'una persona hi treballés. Malgrat que a la cuina s'hi passen moltes hores i era el centre de treball d'una casa, no li corresponia, en les construccions d'aquell moment, unes dimensions que permetessin que diverses persones treballessin alhora. El model

Cuina de la casa de Roser Oliva, a Cal Tort, al barri de la Clota. D'esquerra a dreta, Roser Puig Oliva, amb el seu fill Max; Teresa Puig Oliva, amb el seu fill Arnau, i Roser Oliva, amb la seva neta Elisenda, 2006.
Foto: Elisenda Belenguer Mercadé.

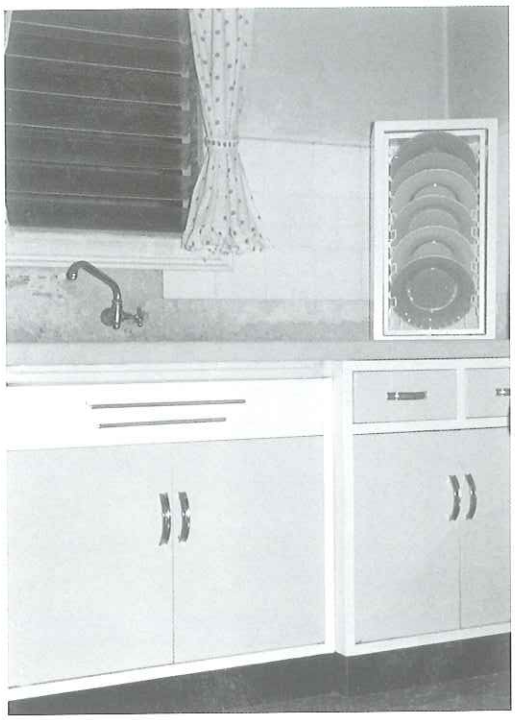

Cuina del carrer Dante Alighieri, 127. "La cuina va ser reformada sobre l'any 1962; la novetat eren els armaris metàl·lics, els primers que sortien al mercat d'aquest material. Una altra novetat, els plats de colors, de Duralex, que la meva mare va anar a comprar a Andorra perquè a Barcelona, en aquella època, no n'hi havia", escriu Rosa M. Martín Gracia.
Arxiu de Rosa M. Martín Gracia.

de cuina de la casa del carrer Dante Alighieri, que apareix en una de les fotografies, és de concepció radicalment diferent de la cuina de la casa de Roser Oliva; les dimensions que té permeten que, a més d'espai per netejar, emmagatzemar i cuinar, hi hagi una taula perquè diverses persones es trobin en un mateix espai fent coses diverses.

Les dimensions de la cuina i la seva localització en la distribució dels espais domèstics parlen del valor social que cada etapa atorga al treball domèstic. A les cases més antigues, les cuines tenien sovint un espai de centralitat i articulaven l'espai domèstic. En les societats preindustrials, el valor del treball domèstic és similar al treball destinat al mercat. En canvi, en la societat industrialitzada, a la qual correspon el tipus d'habitatge del carrer Dante Alighieri, el treball domèstic ha deixat de ser considerat treball. Tal com dèiem al principi, ha deixat de tenir valor social, malgrat ser imprescindible.

La gran paradoxa, com explica Dolores Hayden, és que les dones no poden millorar el seu estatus a l'espai domèstic si no és amb un canvi en la seva posició en la societat. I, alhora, no poden millorar el seu estatuts en el mercat de treball remunerat sense que s'alterin les seves responsabilitats domèstiques.

Més enllà de les façanes

El treball domèstic, però, abasta un camp d'actuació que va més enllà de la llar. La barrera, el mur, la campana de vidre que, des de la revolució industrial i el model d'habitatge burgès volia marcar una separació molt estricta entre l'endins i l'enllà de les façanes, amb la pretesa fal·lària de convertir l'habitatge en cèl·lules aïllades i autosuficients, mai no ha pogut ser ben bé així. Les dones, que havien de quedar "protegides", "aïllades" i arrecerades de l'exterior per aquesta campana de vidre, no podien restar closes permanentment dins els murs domèstics, ja que, per realitzar les feines que socialment tenien atribuïdes com a "guardadores del foc de la llar", havien de fer "incursions" més enllà de les façanes, més enllà de l'espai domèstic: per anar a comprar, per dur les criatures a l'escola, per acompanyar persones de l'entorn familiar als serveis sanitaris, etc. Això suposava transitar per altres espais -per carrers, places, comerços i espais públics tancats- i establir relacions més enllà de les estrictament familiars.

La tasca social atorgada a les dones dins la unitat familiar s'estenia també a l'escala de veïnes i veïns i, una mica més enllà, al carrer i fins i tot al barri. Aquesta ampliació de l'espai vital venia justificada per obrir camí a la socialització de les criatures; així doncs, i malgrat que mai no es feia explícit, a les dones també s'atorgava una certa responsabilitat en la cohesió social de l'entorn: havien de mantenir els carrers nets quan la neteja municipal no cobria el servei; havien d'organitzar berenars -xocolatades, la majoria de vegades- on es relacionaven persones de diferents edats i sexes, etc. Per tot això van contribuir, de manera poderosa, a crear espais de relació i cohesió social.

L'any 1999, amb motiu del Primer Congrés de Dones de Barcelona, les associacions del districte

Dones del barri preparant la xocolatada de la Festa Major, del barri de Can Baró, 1957, aproximadament.
Arxiu d'Amèlia Garcia Lescorts.

Xocolatada Can Baró, 1957, aproximadament.
Arxiu d'Amèlia Garcia Lescorts.

Roser Puig i el seu fill Max a l'hort de casa seva, a Ca la Blanquera, al barri de la Clota, 2006.
Foto: Elisenda Belenguer i Mercadé.

van presentar, a través de dues representants, Carme Soriano -del Grup de dones del Carmel- i Joana Navarro -del Grup de dones d'Horta-, les aportacions de les dones del districte. Entre altres temes, van plantejar la dificultat de fer compatible la jornada laboral i el treball domèstic i de cura, i denunciaven que aquest no fos reconegut, la qual cosa atribuïen a la divisió sexual del treball que organitza la nostra societat i que provoca la submissió de domini d'un sexe, el masculí, envers l'altre, el femení.

Parada del mercat. Carnisseria, 1932. *Fons Felip Capdevila. Arxiu municipal del Districte d'Horta-Guinardó.*

TREBALL REMUNERAT

A l'antic municipi d'Horta, les activitats econòmiques que predominaven eren les agrícoles, però ja en el segle XVIII hi ha constància d'una adoberia, Can Fontaner, on realitzaven 3.000 peces de sola, a més d'altres productes, i hi treballaven vint-i-cinc homes i una majordoma per a la direcció.

Les adoberies, doncs, van ser una de les primeres instal·lacions de transformació que es van localitzar a Horta, i el càrrec de majordomia era ocupat per una dona.

D'altra banda, segons descriu Bernard de Bransi, al *Cuestionario* de Francisco de Zamora, de 1789, al municipi hi havia 140 dones que feien veta, 130 que feien guants i d'altres que rentaven la roba.

Aquesta informació, doncs, permet trencar aquell prejudici de considerar que les dones ens hem incorporat recentment al treball remunerat en diversos sectors. Primer va ser en les activitats

agrícoles; el treball de les dones era imprescindible en els moments de màxima activitat al camp, ja que elles eren les responsables de l'horta i dels animals de corral que hi havia a cada casa, tant per al consum propi com per a l'excedent de la producció, que era comercialitzat. Posteriorment va ser a les manufactures, tal com documentava Bernard de Bransi. I també, és clar, hi havia les bugaderes, les llevadores, les dides, les mestres, les minyones i un llarguíssim etcètera de dones dels classes populars que, amb el pas dels anys i a mesura que el procés d'industrialització es va consolidar, van passar a treballar a les grans indústries, els tallers de confecció, la sanitat, la restauració, la química, el comerç...

És fals el tòpic que som la primera generació de dones que ens hem incorporat al treballat remunerat. En primer lloc, perquè entre totes van haver d'assumir les responsabilitats del treball domèstic i de cura. I en segon lloc, perquè moltes van contribuir, amb el treball, remunerat o no, a les economies agrícoles o a les comercials, portant la botiga familiar o bé essent empleades d'altri.

Quimeta Bartomeu al taller Maes, situat al passeig de Gràcia. Quimeta treballava a la màquina; les altres companyes eren brodadores a mà de pedreria. Anys cinquanta. *Arxiu de Quimeta Bartomeu Pastó.*

Al barri, ens explica Roser Puig, moltes dones treballaven en una fàbrica de tovalloles, com la seva mare Roser Oliva. Primer treballaven com a aprenentes fent anar les bitlles, les màquines de cargolar el fil, i després com a teixidores.

Quimeta Bartomeu, veïna del carrer Xapí d'Horta, explica: "La meva mare va néixer el 1904 i totes les noies de la seva edat anaven a treballar a les fàbriques, a la Xarxa i a la Fabra i Coats, les dues a Sant Andreu. Hi anaven cada dia caminant. La gent a la fàbrica crec que cobrava bé, la gent es guanyava la vida. Els homes treballaven de pellaires i les dones, a la xarxa."

Fins a èpoques relativament recents, moltes dones van arribar al mercat laboral amb poca formació, poc preparades per ocupar llocs millor remunerats. Des del principi del segle XX, algunes mestres alertaven del greu inconvenient que suposava treure les nenes de l'escola. Si els recursos eren migrats, les famílies invertien en la formació dels nens; les nenes, en canvi, havien de col·laborar atenent germanes i germans petits o bé incorporant-se al treball remunerat abans dels 14 anys, malgrat la prohibició de contractar criatures més petites d'aquesta edat.

Amb tot, hi va haver dones a Horta-Guinardó que van accedir a la cultura. Creu Casas és la introductora dels estudis briològics a Catalunya. Va estudiar farmàcia i va obtenir el doctorat amb la tesi *Aportacions a la flora briològica de Catalunya. Molses i hepàtiques del Montseny*, el 1958. Va iniciar la seva tasca docent el 1949 i va ocupar la càtedra de Botànica de la Facultat de Ciències de la Universitat Autònoma de

Foto Pepita Gastó a l'escola de Puigcerdà. Mitjan anys cinquata.
Arxiu de Pepita Gastó Saenz.

Barcelona, el 1971. Va combinar la seva tasca docent amb la investigació. El seu itinerari residencial per la ciutat de Barcelona es va iniciar al carrer Torelló, 24, d'Horta-Guinardó, on va néixer. La seva tasca va obtenir un ampli reconeixement tant a escala nacional com internacional, i ha estat objecte de diverses distincions: membre per elecció de la Societé d'Échange de Muscinées de France; numerària electa de l'Acadèmia de Farmàcia i diversos premis, entre d'altres, la medalla Narcís Monturiol l'any 1983.

Altres dones sense estudis universitaris van accedir a la creació cultural a través de la literatura i de la música. És el cas de Carme Montoriol i de la seva germana. Aurora Bertrana, a les seves memòries, escriu: "No recordo com ni per mitjà de qui ens havíem fet amigues amb les noies Montoriol. Elles vivien a Horta i també es dedicaven a la música. La Carme tocava el piano i la Lina, el violí. Els Montoriol eren una família molt interessant, educada i culta; també eren uns enamorats i conreadors de les belles arts. L'Helena i jo anàvem a passar dies sencers a Horta. Ens hi quedàvem a dinar, fèiem música o llargues passejades. Travessàvem la carena de Collserola a peu. Baixàvem fins a Cerdanyola i tornàvem per Sant Cugat amb el tren. Durant molt de temps, les noies Montoriol van ser les úniques amigues".

Carme Montoriol no va ser la primera, però sí l'escriptora que veié representades amb més continuïtat i èxit les seves obres. Alguns crítics es van escandalitzar pels temes que tractava, especialment a *L'huracà* (1935), que versa sobre l'incest entre una mare i el seu fill. Malgrat "l'atreviment", l'obra fou qualificada com la millor peça de la temporada. També va estrenar i publicar *L'abisme* (1933), *Avarícia* (1936) i *Tempesta esvaïda*. També va escriure novel·la *Teresa o la vida amorosa d'una dona* (1932) i el llibre de relats *Diumenge de juliol* (1936).

La fi de la Guerra Civil va suposar per a Carme Montoriol, i per a totes aquelles altres escriptores de la seva generació que van restar al país, l'exili interior, el silenci.

Les bugaderes d'Horta

Al carrer Aiguafreda del barri d'Horta, a pocs centenars de metres de la plaça Eivissa, encara es conserven safarejos que recorden l'existència de les bugaderes d'Horta; estan arrenglerats davant de cases de planta baixa i primer pis. Es recomana fer el passeig a l'estiu, per passar sota una buguenvíl·lea que travessa el tros que hi ha entre les cases i els safarejos, avui en dia colgats de plantes.

Bugaderes al safareig del carrer d'en Travi, 1958. *Arxiu de Jaume Caminal.*

La bugada, activitat complexa abans de la mecanització de l'espai domèstic i de l'aparició dels primers enginys mecànics, ocupava moltes hores. Per aquest motiu, les dones amb recursos econòmics donaven la roba que s'havia de rentar, una activitat que feien altres dones a canvi d'una remuneració.

I són les bugaderes d'Horta les que ja des del segle XVIII van gaudir de més prestigi, i la seva activitat va estar estretament vinculada al creixement del poble, essent una de les activitats més importants de la població que hi vivia.

L'existència de pous i mines amb aigua abundant i espai per deixar assecar la roba va permetre que moltes dones es guanyessin la vida fent la bugada per a gent de Barcelona.

L'any 1787, Horta té una població de 243 dones i 243 homes. A la mateixa època hi ha 80 empreses de bugaderia instal·lades a la població, activitat que ocupava majoritàriament dones. Amb tot, aquesta no era l'única activitat: també hi havia dones que es dedicaven a teixir lli i algunes altres feien guants per a botigues de Barcelona. Així doncs, moltes dones d'Horta van realitzar una activitat remunerada que havien de compaginar amb la responsabilitat del treball domèstic, atribuït tradicionalment a les dones amb caràcter d'exclusivitat.

Quotidianament, doncs, les dones fan un doble itinerari: el del treball remunerat i el del treball domèstic. Les bugaderes, en concret, tenen un itinerari espacial que les portarà d'Horta a Barcelona i viceversa.

Cada dilluns, les bugaderes arribaven a Barcelona en colla, precedides d'un carro que, de tornada, els duia els sacs de la roba; s'aplegaven vora la catedral on hi havia un hostal que servia, tal com explica Desideri Díez, d'agència de bugaderes i des d'on es distribuïa la roba. Ara bé, les bugaderes d'Horta van recórrer i ocupar altres espais de la ciutat de Barcelona com la plaça de l'Oli; quan aquesta va desaparèixer per l'obertura de Via Laietana, van anar al carrer Capellans. A mesura que la urbanització de l'Eixample de Barcelona va avançar i la ciutat es va anar estenent pel pla, les bugaderes d'Horta també van fer acte de presència, al principi diàriament, i es van concentrar a la cruïlla dels carrers Roger de Llúria-Consell de Cent, Bruc, entre Consell de Cent i Aragó, i al carrer Diputació, entre Pau Claris i Llúria, on entregaven la roba neta i recollien la bruta.

Bugaderes i safarejos han estan una presència constant en la història d'Horta fins fa molts pocs anys, i el seu trànsit quotidià formava part del ritme de la ciutat, d'una ciutat que sempre ha vist transitar dones i homes pels carrers i les places.

Quima Botey va ser la darrera bugadera del barri. Havia nascut el 1901 i passà tota la vida rentant roba, tal com havia fet la seva mare. En un article aparegut a *Hortavui* el mes de novembre-desembre de 1982, Desideri Díez li va fer una entrevista on explica el complex procés del rentar la roba a mà. Quima Botey explicava: "Un cop disposàvem la roba, començàvem rentant-la amb sabó i després la blanquejàvem; a tal fi, hom

Dues dones al safareig públic del barri de la Clota, Can Morros.
Fons Felip Capdevila. Arxiu Municipal del Districte d'Horta-Guinardó.

la posava en uns cossis. Es cobria la roba de cendra de carbó vegetal col·locada dins uns draps o saquets, s'hi abocava aigua calenta que, filtrada o colada a través de la cendra, es convertia en lleixiu i així quedava blanca la roba del cubell. Faltava encara passar-la per aigua, esbandir-la i, finalment, assecar-la".

Els safarejos, espais ocupats majoritàriament per dones, han estat llocs de treball i també de trobada, de relació, d'intercanvi de coneixements i d'experiències i, sovint, en moments de conflictivitat social, espais de divulgació i d'extensió del conflicte; espais, doncs, d'actuació política.

Les llevadores

Els coneixements, la pràctica i els sabers sobre la cura del cos han estat en mans de dones des de l'antiguitat més remota. Egípcies, gregues, romanes i les dones de l'alta edat mitjana practicaven la medicina, la cura del cos, molt vinculada en aquell moment al que avui dia es coneix com a medicina preventiva, basada, fonamentalment, en la dieta i les herbes remeieres. Ara bé, a partir de la institucionalització dels estudis de medicina, les dones van quedar al marge dels estudis universitaris; se'ls va prohibir l'accés a la universitat i la pràctica mèdica formal quedà relegada, a poc a poc, en mans dels homes. No obstant això, les dones eren les grans coneixedores del cos femení i van continuar la seva pràctica com a llevadores durant tota l'edat mitjana assistint les dones al part fins fa cinquanta anys. Les dones parien a casa amb l'ajut de les llevadores i només si hi havia complicacions intervenia el cos mèdic. Progressivament, però, el part va tenir un altre escenari, els hospitals, en un procés iniciat al principi del segle XX quan el cos mèdic tendeix a problematitzar, a considerar "malaltia" i, per tant, a medicalitzar les activitats del cos de les dones. Una d'elles, el part. Fins ben entrada la dècada dels anys cinquanta del segle passat, però, les dones, tal com dèiem, parien a casa i la relació amb les llevadores sovint anava més enllà d'una estricta relació professional. En la memòria popular del districte, encara es conserva el record d'algunes d'aquestes dones que van exercir la professió de llevadores. Una d'elles va ser Teresa Armengol, nascuda a Horta cap al 1840 (?) i que va ser coneguda amb el sobrenom de la "Llevadora d'Horta", amb majúscula. S'inicià en l'ofici des de molt jove, fent d'ajudant de part, i, a través de la pràctica continuada, va adquirir un gran coneixement. Amb tot, però, el poc reconeixement d'aquesta pràctica, exclusivament en mans de dones -ja que eren elles les grans coneixedores del cos femení- va fer que completés els seus ingressos treballant com a mocadera i cuinera en cases particulars.

Teresa Armengol es va casar i va tenir tres criatures, un dels quals, Josep Fumado Armengol, juntament amb la seva dona, Francesca Xarau Giol, i la seva filla Pepita, van ser propietaris d'El Barato, establiment situat a la plaça Eivissa.

Una de les altres llevadores de les quals se serva el record és Juliana Buceno. Nascuda a Terol el 1894, va arribar a Barcelona als 21 anys i, en casar-se, va passar a residir al carrer Xapí, 49, 1-1, on va viure trenta anys fent de llevadora. Mestra de formació, va desenvolupar tota la seva vida professional com a llevadora a Horta, ajudant a portar al món mig barri, i va ser presidenta del Col·legi de Llevadores de Barcelona.

La seva activitat professional la va fer sempre amb les dones d'Horta, Carmel, Guineueta i Sant

Genís, tot i que també assistia parteres de les torres del carrer Campoamor i, quan ajudava a parir dones humils, es preocupava no solament per la criatura, sinó també per l'alimentació i la recuperació de la mare i, en molts casos, no els cobrava els honoraris. La seva jove, Rosa Mercader, va continuar la tradició professional instaurada per Juliana Buceno.

De mainaderes

Un com parides les criatures, calia cuidar-les, alimentar-les, educar-les... Tornem a les 123 activitats de Montserrat Roig, a les criatures, marits i altres persones de l'entorn familiar. Les dones amb més recursos econòmics van contractar altres dones per fer aquestes feines. Mainaderes, cuineres, planxadores i un llarg etcètera de dones que van fer del treball domèstic la seva professió, la seva trajectòria professional. Aquesta -dit en paraules actuals- veta ocupacional va quedar reservada exclusivament a les dones; només els majordoms i els xofers, quan hi va haver cotxes, eren homes i tenien un sou més alt. En canvi, a l'època medieval, homes i dones feien les tasques domèstiques, però en la majoria de casos la seva condició era la d'esclaus, sense eufemismes, eren comprats i traspassats com una mercaderia més.

Anna González fent de mainadera. Any 1955. *Arxiu d'Anna González Iglesias.*

Anna González fent de mainadera a una casa del carrer Amigó. Any 1956. *Arxiu d'Anna González Iglesias.*

El vestit a ratlles de la primera de les fotografies indica que Anna González treballava de mainadera i que tenia una remuneració per aquesta feina. En l'altra fotografia, sense uniforme, sosté una altra criatura. Era seva, era d'algú altre, cobrava en ambdós casos? El dubte, entre una imatge i l'altra, ens desvetlla una de les característiques del treball domèstic: quan va destinat a altri, té remuneració; quan va destinat a les persones del grup familiar, no. Per tant, la remuneració no té res a veure amb el tipus de treball -és el mateix en els dos casos: cuidar la criatura-, sinó amb la destinació final. En el primer cas, si té cura de la criatura d'algú altre i és un treball declarat, pot comportar, a més del jornal, el reconeixement social i els drets i les prestacions socials. Cal dir que maina-

deres, cuineres i totes aquelles especialitats incloses en la categoria de servei domèstic formen part d'un sector molt desregulat, on gran part de les dones que hi treballen no tenen contracte, ni estan donades d'alta de la Seguretat Social. Algunes restes d'aquell imaginari medieval en què les persones que exercien aquest ofici eren esclaus encara perduraven, fins i tot, dins la mateixa administració pública. La Llei de relacions laborals de 1976 -sí, de 1976- encara no tenia en compte ni regulava les "empleadas del hogar", malgrat que el 1973 hi va haver un nucli de treballadores i treballadors del sector que van exigir-ne la regulació. Encara al començament de 1973, les jornades eren de 54 hores setmanals, amb un sou de 3.000 pessetes. Recordem que la jornada de 8 hores va ser una reivindicació històrica del moviment obrer i que, en principi, ja estava acceptada per la legislació. En aquell moviment de 1973, es reclamava rebaixar el nombre d'hores a 40. La desregularització del sector va perpetuar els criteris de màxima rendibilitat imposats pels contractadors, amb baixos jornals i jornades extenuants, alhora que deixaven sense cobertura, sense prestacions socials, les persones que s'hi dedicaven, dones en la seva gran majoria.

De les condicions en què les dones realitzaven el treball domèstic, en parla l'Anna González, que pertany a la Vocalia de Sanitat de l'Associació de Veïns d'Horta. Quan el 1950 ella i la seva germana van arribar de Cantàbria després que el règim franquista els espoliés el negoci familiar, van entrar a treballar en una fàbrica de sabates de pell, al carrer Fàtima. L'empresa, però, va tancar tan sols un any després que s'hi incorporessin. El propietari va desaparèixer de cop i aleshores va treballar de criada i de mainadera en una casa de la Bonanova: "Feia de tot, cuinava, portava les

Ana Cabello Gálvez i un grup de companyes al monument a Colom, empleades com a treballadores domèstiques amb les quals va fer el viatge des del seu poble a Barcelona, 1955.
Arxiu d'Ana Cabello Gálvez.

criatures de passeig. Cobrava trenta duros al mes. Malgrat que em vaig sentir ben tractada, era molt dur i humiliant, ja que no tenies vida pròpia. Jo tenia 15 anys i no em deixaven anar a veure la meva mare. Els caps de setmana, m'havia de quedar amb les criatures". Més endavant, però, els fills de la mateixa família van cridar-la per oferir-li el primer treball plenament legal, la qual cosa li ha servit per poder cobrar la jubilació necessària, no com ha passat a altres dones de la seva època.

Ana Cabello, en arribar a Barcelona, va treballar de minyona. Així és com recorda la seva arribada a la ciutat:

"Vaig arribar a Barcelona, el 4 de maig de 1955 a fi de treballar de minyona en una casa situada a Mas Falcó, a prop del pont de Vallcarca. A causa de les meves condicions, els amos de la casa van